

ERTEKLERDE “BALA” KONCEPTÍ

*Djoldasova Sayora Azamatovna, Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámlekетlik instituti 1-kurs tayanish doktorant*

ERTAKLarda “BOLA” KONSEPTI

*Djoldasova Sayora Azamatovna, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti 1-kurs tayanch doctoranti*

КОНЦЕПТ “РЕБЁНОК” В СКАЗКАХ

*Джолдасова Саёра Азаматовна, докторант 1- курса
Нукусского государственного педагогического института
имени Ажинияза*

THE CONCEPT “CHILD” IN FAIRY TALES

*Djoldasova Sayora Azamatovna, The Nukus State Pedagogical
institute named after Ajiniyaz 1 course base doctoral student*

Annotatsiya: Bu maqolada “bola” konseptining ertaklarda berilishi hamda uning bir necha lug‘aviy ko‘rinishi haqida ma’lumot berilgan. Unda bola konseptining semantik, lingvomadaniy tahlili bilan birga, bola tarbiyasi, uning jamiyatdagi o‘rni, diniy va ma’naviy jihatdan bolaga oid qarashlar muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: konsept, ertak, qoraqalpoq folklori, aqlli bola, o‘qimishli bola, qassobning bolasi, yaxshi bola, yomon bola.

Аннотация: В данной статье представлена информация о представлении концепта “ребенок” в сказках и его нескольких семантических проявлениях. В ней, наряду с семантическим и лингвокультурологическим анализом концепта ребенка, рассматриваются вопросы воспитания ребенка, его место в обществе, а также религиозные и духовные взгляды, связанные с ребенком.

Ключевые слова: концепт, сказка, каракалпакский фольклор, умный ребенок, ученый ребенок, сын мясника, хороший ребенок, плохой ребенок.

Abstract: This article provides information about the expression of the concept of “child” in fairy tales and its several semantic manifestations. It discusses the child’s upbringing, their place in society, and attitudes towards the child from a religious and spiritual perspective, along with a semantic and linguocultural analysis of the child concept.

Key words: concept, fairy tale, karakalpak folklore, clever child, learned child, butcher’s son, good child, bad child.

KIRISIW. “Koncept” túsiniginiń abstrakt qubilis ekenligin, onıń tiykarındaǵı “mental struktura” anıq materiallıq kóriniske iye bolmay, al aqılıq qabillaw procesinde payda bolatuǵın, sanadaǵı struktura ekenligin umitpaw kerek. Sonıń menen birge, “konzept” ataması “túsinik”, “máni”, “mazmun” sıyaqlı basqa mental qubilislар menen bir qatarda turadı, olardıń ózara qatnasın anıqlaw, pariqli belgilerin ajiratiw mashqalası da payda boladı.[1:260]. “Konzept” orayı barqulla áhmiyetli úsh túsinikten ibarat boladı, sebebi, túsinik mádeniyattı izertlewge xızmet etedi, mádeniyatsızlıq

negizinde bolsa, áyne qádiriyatlar principi jatadı, degen juwmaqqa keldik. Kognitivlik koncepçiya, óz ornında, insan oylawınıń jemisi esaplanadı[2:38].

Konzept, biziń túsinigimizshe, kóp komponentli dúziliske iye bolgan, ruwxıy mádeniyat birligi esaplanatuǵın hám insan turmisiniń türli lingvomádeniy tarawlarına translyaciyalanatuǵın tájiriybege iye mental dúzilsti aňlatadı. Sonı ayriqsha atap ótiw kerek, lingvomádeniyat koncepti basqa mental birliklerden óziniń aksiologyalyıq tárepı, yaǵnıı belgili bir lingvomádeniyat iyelerine tán bolǵan qádiriyatı menen ajiralıp turadı.

[https://orcid.org/0009-0006-](https://orcid.org/0009-0006-4286-2989)

4286-2989

e-mail:

[https://sayoradjoldasova3@gmail.com](mailto:sayoradjoldasova3@gmail.com)

Házirgi dáwirde koncept túsinigi ilimniń hárqıylı tarawlarında keń qollanıladı hám házirgi zaman til biliminin kognitiv lingvistika, lingvokonceptalogiya baǵdarındaǵı túsinik lingvomádiniyattanıw kózqarasındaǵı kategoriyaǵa kiretuǵın termin. Konceptlerdi úyreniw etnostiń milliy mádeniy qadırıyatlarınıń, xalıqtıń tariyxıń tájiriybessiniń ózgesheliklerin aniqlawǵa járdem beredi. Milliy hám lingvomádeniy konceptlerdiń analizi xalıqtıń milliy ideyalarınıń, bolmısqa qatnasınıń kórínisin, tillik ózgesheliklerin túsiniwge mümkinshilik beredi.

ADEBIYATLAR ANALIZI HÁM METODLAR.

Lingvokulturologiya XX ásirdiń sońğı shereginde qáliplese baslaǵan hám ilimlerarlıq, yaǵníy til hám mádeniyattıń ózara baylanışlılıǵın, til arqalı mádeniyattıń sáwleleniwin úyreniwsı óz aldına ilim sıpatında qabil etilgen til biliminin paradigmalarınan biri. Til mádeniyatınıń qáliplesıwi haqqında sóz bolganda, derlik barlıq izertlewshiler bul teoriyanıń tiykarın V.fon Gumboldttań alatuǵının aytadı. V.fon Gumboldt “Hárbir tildegi individuallıq ayırmashılıqlardıń birliginen ibarat. Bárinen burın, individuallıq - bul hárbir tildiń basqa tillerden ayırmashılıǵı bolıp, ol bir waqıttıń ózinde shártlı bir túrlilikti kórsetedı” [Gumboldt V. fon., 1985]. Dúnya til biliminde strukturalıq semantikaniń tiykarın salıwshılardan belgili tilshi ilimpazlar A.Potebnya, L.Veysgerber, A.Vejbitskayalardıń miynetleri ayıriqsha orındı iyelese, qaraqalpaq til biliminde Sh.N.Abdinazimov[3:9], qırğız til biliminde E.T.Tólókovalardıń[4] izertlewleri bul tarawdıń qáliplesiwinde belgili rol atqaradı.

Turkiy xalıqlarınıń folklorlıq ertekelei tek ǵana kórkem shıǵarma emes, al til, mentalitet, mádeniyat kodları hám ádep - ikramlılıq normaların úyreniwe áhmiyetli derek bolıp esaplanadı. Ertek tili ásirler dawamında xalıq awızekı dóretiwshılıgi tiykarında qáliplesken bayanlawdıń ayıriqsha túri bolıp esaplanadı. Ol ózinde arxaizmler, poetika elementleri, sóylew ózgeshelikleri hám bay obrazlılıqtı birlestirip, turkiy millettiń pikirlew hám dúnyaǵa kózqarasınıń ózgesheligin sáwlelendiredi. Biz lingvomádeniy ózgeshelikke iye bolǵan koceptler haqqında sóz eter ekenbiz, bul túsiniklerdiń erteden beri bizge shekem miyras bolıp qalǵan xalqımızdıń biyaha dóretpelerinde sáwlelengenliginiń gúwası bolamız. Solardıń biri

xalıq awızekı ertekelei bolıp, onda bala konceptine tıyisli birneshe misallardı kóremiz.

NÁTIYJELER HÁM DODALAW.

Xalıq ertekelei bul xalıq awızekı folklorınıń áhmiyetli bólegi bolıp, xalıqtıń dúnyaǵa kózqarasların sáwlelendiredi. Qaraqalpaq ertekelelerinde bala obrazi – ómir, keleshek hám úmit belgisi sıpatında ayıriqsha orın iyeleydi. "Bala" konceptin izertlew qaraqalpaq mádeniyatınıń qádirıyatların hám jámiyetiń shańaraqqa, balalıqqa, ádillikke bolǵan múnásibetin tereńirek túsiniw imkaniyatın beredi.

“...Qaraqalpaq xalıq ertekelelerinde bir qatar mádeniy birlikler esaplangan metaforalar ónimli ushırasadı. Metaforalar burınnan xalıqtıń sanasında qáliplesip, sińisip qalǵan birlikler arqalı ańlatıldı. Ádette, metaforalar til biliminde awıspalı mánisi basım bolǵan túsinikler arqalı ańlatılsa, misalı, túlki – hayyar adam belgisi, eshek – jalqawlıq, erinsheklik, sonday-aq qara kúsh iyesi, mal – sersizlik, oysızlıq belgilerin ańlatlsa, ertekelede xalıqtıń milliy dúnyatanımınan, tereńinen pikirlewinen derek beretuǵın, ótkir hám astarlı mániske iye bolǵan metaforalardı ónimli ushıratamız...”[5: 106]

Demek, qaraqalpaq xalıq ertekelelerinde metaforalar lingvokulturologiyalıq hám konseptual birlik wazıypasın atqaradı, olar arqalı xalıqtıń tiykarǵı milliy qádirıyatları hám dúnyaǵa kózqarası sáwlelenedi. Túlki (sumlıq koncepciyası), eshek (jalqaw hám fizikalıq kúshlilik koncepciyaları), sıyır (aqılsızlıq koncepciyası) sıyaqlı obrazlar xalıq sanasında bekkem mádeniy kózqaraslardı qáliplestiredi. Bul metaforalar tek ǵana sóylewdi bezepl qoymastan, olar usı mádeniyat wákilleri ushin túsinikli hám áhmiyetli bolǵan konseptual sistema arqalı jámáát tájiriybessin, minez-qulıq normaların hám bahaların jetkeriw quralı bolıp xızmet etedi.

Folklorda, “Qassaptıń balası” atlı erteginde bala koncepti ayıriqsha mánide berilgen: “...Qasaptıń jalǵız balası sol qaladaǵı medresede oqıydı eken. Ákesiniń dargá asilatuǵının esitip, ol sarayǵa jetip kelipti. Bala xanniń aldına kelip:

- Bir qasıq qanımnan keshiń, taqsır, ákem gúnákar emes, onı oqıtpaǵan ákesi, babam - gúnákar. Ruqsat etseńiz, onıń ornına oqıǵan meni sınań, eger men aljassam, ákemniń ornına meni dargá asiń - depti....”[7:394] Qaraqalpaq ertekelelerinde bala degenimizde kóz aldımızǵa gódek, náreste, kishkentay balajan keledi. Bul ertekele bolsa, “jalǵız bala”, “úmit”, “miyrasxor”, qassaptıń balası yaǵníy

batır, óz pikirine iye, aqıllı, jasına salıstırǵanda úlken bir jigitti, shańaraǵınıń qorǵawshısı, ata-anasınıń súyengen tawı sıpatında sáwlelenip tur. “Medresede oqıdy eken” dep aytilǵanına qaraǵanda, bul bala tek ǵana már emes, al ilimge umtiladı, izlenedi, keleshekten úmit etedi. Sonıń ushin da ol ózine isengen halda patshanıń aldında qoriqpastan ákesine berilgen tapsırmanı orınlawǵa ruqsat sorap tur. Demek, patsha bergen tapsırmanı orınlay alatuǵınına onıń kózi jetedi. Bunnan kelip shıǵatuǵın juwmaq, joqarıdaǵı ertegimizde bala koncepti arqalı insaplılıq, miynetkeshlik, jası úlkenge húrmet, ádillikke umtılıw ideyası keltirilgen. Bul ertek arqalı hárbir oqıwshı bilimi, miyneti, aqılı, júrek pákligi menen abırayǵa, baxıtqa erisiwi múmkinligin, qálegən qıyın jaǵdaylardan shıǵıw imkanı bar ekenligin túsinedi.

Folklordaǵı keyingi “Aqıllı bala” erteginde, “...bir kempir hám onıń jalǵız balası...”, awildan shıqqan bir sada balanı kóremiz. Bala aqıllı ekenin biz ertekiń basınnan, yaǵníy balanıń kishkentay dáwirinen bilsek boladı, sebebi “...bir úlken ilaqa balıqqa hár kúni bir bólek nan taslap ótedi eken”, ol heshqanday sebepsiz tanımayıǵın, bilmeytuǵın janzatqa künde ózi bilmegen halda járdem berer eken, hátteki sol járdemi bir kúni onıń ómirin saqlap qalatuǵının kútpegen edi. Balanıń sadalıǵın, kempirdiń qolında óskenligin bizler keyingi qatarlardan bilip alsaq boladı “...Bir kúnlik is bar! Miynet haqıńa qırıq kún bağıp jáne miń som aqsha beremen”, dep jar urıp júrgen bir ótirkshiniń qolına túsip, úlken bir sabaq aladı.

“Bala” koncepti ertegimizde ózgeshe jaǵdayda ashıp berilgenligin kórsek boladı. Dástúriy qaraqalpaq jámiyetinde bala: 1) áwladıń dawamshısı hám bereket beriwshi; 2) ǵamxorlıq obyekti, sonıń menen birge shákirt, keleshektegi ádep- ikramlılıqtı alıp júriwshı; 3) sociallıq ierarxiyalar tárepinen ruwxınıń pákligi buzılmaǵan jaratılıs sıpatında qabil etiledi. “Aqıllı bala” erteginde bul ideyalar tereńirek dárejede rawajlandırılaǵı. Bala tek personaj sıpatında emes, al xalıqtıń ádep-ikramlılıq yadrosınıń mádeniy tımsalı sıpatında da kórinedi. Ertek qaharmanı-aqıl, logikalıq pikirlew, haqıqattı aytıw hám ótirkıtı áshkaralaw qábiliyetine iye bolǵan bala. Ol tek ǵana aqıllı emes, al ruwxıı jaqtan kózi ashılǵan. Mıslı: Garı qaharmanlar ádalatsız bolıp shıǵadı. Onda birew basqaniń zatın ózlestirgisi kelgende, bala tislenedi, qabaǵın úyedi - bunı aqıllı juwap, jumbaq,

logikalıq juwmaq túrinde ashıp beretuǵın da bala. Bul óziniń jaslıǵına qaramastan úlkenler dúnýasında joqarı turatuǵın filosof balanıń arxetipin jaratadı.

Náwbettegi “Ilimpaz bala” ertegi tek kewilashar waqıya emes, al ádep-ikramlılıq hám logika boyınsıa áwladtan – áwladqa ótetüǵın úgit-násiyat. Aqıllı bala obrazı arqalı qaraqalpaq xalqı óziniń bilimge, ilimge, ádillikke bolǵan múnásibetin bildiredi. Bul ertekti xalıq pedagogikasınıń hám filosofiyanıń úlgisi sıpatında qaraw múmkin, onda aqıl - huqıq haqıqatlıq ushin gúrestiń bas quralı. “Aqıliniń kemligin, kúlkı menen jetkerer” [6:23], degendey qaharmanımızdıń ákesiniń ústinen kóplegen insanlar kúlip, berip atırǵan tárbiyasın sínǵa alıp, balası alıp atırǵan bilimin qáte dep tabadı.

Ertekte “bala” ayraqsha motivlerdi óz ishine aladı:

- “aqıldı sınaw” – “...Patsha onı saraydıń bas dilmashi etip tayınlap, xızmetin joqarı bahalaydı...” [7:294]

- “aqıllı bala” obrazı – haqıqatlıq hám ádep-ikramlılıqtıń belgisi sıpatında. “...Ógan kóplegen adamlar túsinbegen máseleler boyınsıa kelip másláhát sorayı eken. Álbette, olar jigitke miynet haqı da beredi. Bala jiynaǵan pulların sırt elge bariw ushin jumsayıdı. Ol Túrkstan, Samarcandqa, Hindstanǵa barıp oqıp, bilimli bolıp jetilisedi, ol kúshli alım, ulama boladı. Ilimiy táwipshilikti iyelep, aldına bargan, jaman awırıwlarda shatılǵan nawqaslardıń barlıǵın emlep, kúnnen kúnge inabati kóterile beredi...” [7:294]

- “ádillik dúnýası” – aqırında ádillik jeńedı. “...Jarlı dep júrgen adamnıń úyi sarayday, kórip awsı ashılıp qaladı. Olar buringı kámbaǵal, házirgi ilimpazdiń ákesinen keshirim sorap, jumisların aytadı. Kúnlep júrgen qońsıları da ózleriniń qáteleskenligin moynına alıp, keshirim sorap keledi...”

- “ruwxıı páklık”- aldawshılıq qılmayıdı, hadal háreket etedi. “Atanıń qatańlıǵı perzentleri ushin ájayıp dári” [8:14], bolsa “...Kámbaǵal, onıń hayalı hám ilimpaz balası ele bel - ketpenlerin taslamayıdı eken. Sebebi, olardıń usı dárejege jetiwinde miynet qurallarınıń úlesi kóp edi...”

Ilimpaz bala – túrkiy folklorǵa tán bolǵan “dana bala”nın jámlesken obrazı. Ol:

- Jası kishi bolsa da, aqılı úlken adamdikindey;

- Mártslik, qatańlıq kórsetedi;

- Qus uyasında kórgenin etedi;

- Úlkenlerge qıyın jaǵdayda járdem beredi.

Ertektiń waziypası – tábiya. Ol jas áwladtı aqıl-parasatqa, hadallıqqa, sin kózqarastan pikirlewe, haqıyqatlıqqa húrmet penen qarawǵa úyretedi. Eger dáramatińızdı eki ese arttırıwdı qáleseńiz, perzenttińizge investiciya kírgiziń, bilimin asırıń hám bul ertek biziń sózlerimizge dáliyl boladı. “Biyshara” ákede hesh nárse bolmasa da, barın jalǵız ulına isenip tapsırgan. Balası awır jaǵdayda jumıs islemewi ushın ol balası ushın ishpeytügen hám jemeytuǵın edi.

JUWMAQ. Lingvokulturologiya til mádeniyati hám psixologiyani birlestiretuǵın ózine tán izertlew tarawı bolıp tabıladı. Ol ele óziniń shegaraları, maqsetleri hám metodologiyasın tolıq islep shıǵıwı kerek bolıwına qaramastan, búgingi kúnniń ózinde til hám mádeniyat arasındaǵı óz-ara baylanıstiń qızıqlı kórinisín usınbaqtı. Lingvokulturologiyaniń obyekti, predmeti hám metodları haqqında ilimpazlardıń pikirleri hár qıylı bolıwı múmkın, biraq professor Shahriyor Safarov usınıs etkenindey, hár qıylı izertlew baǵdarları arasında tutaslıq noqatların izlew áhmiyetli. Bul til, mádeniyat hám psixologiya arasındaǵı baylanısti tereñirek túsininiw imkaniyatların beredi.

Erteklerdegi “perzent” túsinigi: “perzent sawǵa”, “jámiyettegi ádalatsızlıq”, “perzent - Qudaydiń sawǵası”, “baxıt”, “urpaq dawamshısı”, “danalıq”, “ádillik quralı”. Xalıq ertekleriniń tiykarǵı maqseti – aqıldıń kúsh hám ádalatsızlıq ústinen jeńiwi. Qaharman – aqılı, tapqırılıǵı menen qıyinshılıqlardı jeńip, qarsılaslarınıń kózin

ashatuǵın, ádillikke erisetuǵın jiǵit. Adamnıń kúshi fizikalıq kúsh emes, al bilim hám aqlı. Kóphshilik erteklerdiń finalında ata-ananıń quwanishi, perzenttiń tuwılıwı abadanlıq hám ádillik nishani sıpatında belgilenedi... “Xan ádıl, ana perzent penen baxıtlı jasayıdı...” Ertek ádillik hám shańaraq baxıtınıń tikleniwi menen juwmaqlanadı.

PAYDALANILĞAN ÁDEBIYATLAR:

1. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. Tashkent. 2018.
2. Axmedov A. Qazaq ádebiy tiliniń poetikası. – Almatı: ǵılım, 1979. 81c.
3. Kdirbaeva G. Konseptosfera birliklarining matnlar tarkibida voqelanishi. Nukus: ILIMPAZ, 2023.
4. Kunnazarova Sh. Qaraqalpaq xalıq ertekleriniń leksika semantikaliq hám lingvomádeniy analizi. Ph.D. dissertaciya. 2021.
5. Төлөкова Э.Т. Кыргыз тилиндеги “Бала” концепти. Автореферат. Бишкек. 2012.
6. Shaxriyor S. Semantika. Ózbekistan milliy enciklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent- 2013.
7. Qaraqalpaq folklorı 67-76-tomlar. Ilim, 2014.
8. Qaraqalpaq ertekleri. T.2.-Nókis, 1977.
9. Курбанбаева, М. (2024). Использование русских народных сказок в процессе изучения языка и формирования гуманизма у детей. Tamaddun nuri jurnalı, 5(56), 520-522.

